

L'art i la literatura a l'exili mexicà de Ferran de Pol

J. V. Garcia Raffi
Universitat Politècnica de València

*Al meu germà Gonza,
tot recordant Alacant,
in memoriam.*

1939-2009: setanta anys del final de la guerra o millor d'una guerra, una derrota i un exili que va canviar, trasbalsar i destrossar vides, futurs, cultures... Perduda la guerra per la República, Catalunya va veure marxar cap a l'exili els seus millors intel·lectuals, els seus millors escriptors. Alhora, però, va obligar milers de persones a trobar nous horitzons, a cercar noves esperances després de la fallida que significava l'exili. El primer destí era França i després Anglaterra, Suïssa, Mèxic, República Dominicana, Argentina i Xile. La desaparició d'un món els va obligar a prendre decisions i a cercar sistemes per sobreviure i obrir-se a nous paisatges.

I no era fàcil. L'escriptor alacantí Juan Gil-Albert escrivia a la seua germana: "Veníamos Laura, de la catástrofe, del horror, de la miseria, del hacinamiento; íbamos hacia el azar, la inseguridad, la pobreza, la emigración" (2000, 175). L'exili en la història de la humanitat ha significat moltes coses; en voldria destacar una: l'obligatorietat de compartir un nou món, una nova cultura i la necessitat d'assumir les cultures dels territoris que reben l'exiliat.

Un d'aquests protagonistes que va arribar a un nou paisatge, a una nova cultura, fou l'escriptor català Lluís Ferran de Pol (Arenys de Mar, 1911-1995). Ell va ser ferit per l'exili (hi va estar des de juny de 1939 a juliol de 1948) però va saber transformar el buit de viure sense país, sense llengua, sense família. Així va adquirir de la terra mexicana que l'acollia (gràcies al general Cárdenas i el Comitè d'Ajuda als refugiats espanyols que el van treure del camp de concentració de Sant Cebrià del Rosselló) les noves cultures precortesianes que tenia a l'abast.

L'exili mexicà de Ferran de Pol i el periodisme a *El Nacional*

Ferran de Pol va arribar amb el vaixell Sinaia, juntament amb 1.500 exiliats republicans, al port de Veracruz (Mèxic) el 13 de juny de 1939. Fou traslladat a Mèxic

DF, que el 1939 era una macrociutat de dos milions d'habitants que vivia un moment de fort creixement econòmic. Molts dels refugiats eren tècnics o professionals que s'hi van integrar ràpidament i van crear-hi negocis, van col·laborar-hi i van contribuir a donar un impuls a una ciutat que va multiplicar la població. La influència de l'exili republicà es va sentir en tots els camps, però especialment en la cultura i l'educació. Al Districte Federal Ferran de Pol va conèixer Fernando Benítez o a un altre redactor del diari *El Nacional* i va rebre l'encàrrec d'escriure uns articles que narraren aquells intensos darrers mesos de la seua vida. Així va nèixer *Campo de concentración*, conjunt de proses curtes que reportaven la caiguda de Catalunya, el pas pels Pirineus, l'estada als camps de concentració del Rosselló i el viatge marítim cap a Mèxic. Les petites cròniques van ser publicades en 14 ocasions de forma discontinua durant més d'un any. La pressió de l'ambaixada francesa, molesta pels comentaris sobre els camps de concentració que tancaven els republicans, va acabar la sèrie; el darrer en fou "Adjativos a una paz" del 22 de desembre de 1940. Aquell final abrupte va significar, però, que li oferiren la possibilitat de continuar amb les col·laboracions d'altres temes en el diari.¹ Cal recordar ara la important quantitat de periodistes o escriptors republicans que van ser acollits als diaris i revistes mexicans o a la resta d'Amèrica.

El treball realitzat per Ferran de Pol en aquest diari consisteix, a més dels escrits memorialístics esmentats, en articles sobre literatura espanyola i literatura europea, història de l'art, música —simfònica i òpera—, exposicions i articles sobre artistes mexicans, l'Amèrica precolombina i la contemporània i, fins i tot, parla de política internacional i de viatges. A més, hi va ressenyar tota classe de llibres.² La majoria dels llibres pels quals mostra interès són estudis i assaigs de tipus històric, literari o artístic.³ Són articles —n'he pogut localitzar més de tres-cents— informatius i didàctics per la claredat i el propòsit i donen suport al procés de transformació cultural de Mèxic als anys quaranta del qual el diari *El Nacional* era capdavanter. Cal destacar-hi aquells

---

1 El mateix escriptor contava dècades després: "*El Nacional*, sempre a petició meua, em trametia a tots els desastres i esdeveniments emocionants: naixement d'un volcà, zones índies envaïdes de malalties, reportatges a llunyans llocs arqueològics... De tot i força" (1986, 41).

2 Una selecció dels articles la podem trobar en Josep V. Garcia, *Un periodista catalán en el exilio: Ferran de Pol en El Nacional*, Zapopán, El Colegio de Jalisco/Ajuntament d'Arenys de Mar, 2000.

3 Les ressenyes solen tenir una extensió i un valor desigual. Unes són curtes i només volen donar-hi una informació sense cap digressió o aprofundiment addicionals. Les altres, però, són una mena d'assaig curt, en el qual trobem el propòsit d'induir el lector a l'examen de les idees exposades amb un estil reflexiu. Inclouen la informació editorial del llibre, la invitació a la lectura i la finalitat d'aportar-hi uns coneixements de cultura general: "son temas de tanto interés como para volver a ellos de vez en cuando sin más pretensión, en mi caso, que la de resumir, vulgarizar y servir al público más vasto posible" (1944, 3-4).

referits a les cultures indígenes per la posterior repercussió temàtica que van tenir en la seua narrativa en català, com explicaré després. *El Nacional*, a més, era un periòdic que es va caracteritzar durant tota la seua existència per la defensa de les cultures indígenes i per explicar el passat prehispanic del país.

Ferran de Pol va voler integrar-se en una terra acollidora, en un país que oferia un ventall de cultures a una persona força interessada pel mite —com es veu en les narracions primerenques de *Tríptic* (escrites als anys 30 però publicades en 1964)—, les llengües i les expressions artístiques dels pobles, etc. En definitiva, Ferran —com d'altres catalans— viu la transculturació.⁴ L'escriptor d'Arenys de Mar tingué els contactes més intensos amb la realitat cultural mexicana no sols gràcies a les col·laboracions periodístiques sinó pels estudis a la UNAM⁵ i per fer de col·laborador de la *Revista de Filosofía y Letras*. La coneixença del món indígena, la lectura de textos precortesians i colonials hi van configurant un coneixement diferent d'aquell país que l'havia rebut l'estiu de 1939.

A més, en aquesta dècada a l'exili, que tant va significar en la seua vida professional literària, també hi haurà canvis importants des del punt de vista personal: coneix la filòloga gal·lesa Emyllt Thomas Lawrence que es convertirà en la seua dona, la companya per a la resta de la vida, amb qui tindrà una filla i amb qui tornarà a Catalunya.⁶ Lawrence tingué com una de les ocupacions a Mèxic l'edició anotada de les cartes i cròniques dels descobridors que, per diferents motius, quedà per sempre inèdita. Aquest treball contenia les notícies sobre el món antic i les anticipacions de descobriments, a més d'una antologia de conqueridors i comentadors de la conquesta i estudiava les figures de C. Colón, Hernán Cortés, Pedro de Alvarado, Francisco de Ulloa i Núñez Cabeza de Vaca. Per tant, la relació amb Lawrence va comportar també un major aprofundiment del passat precortesianic de Mèxic i les cultures que el constituïen.

---

4 Una transculturació considerada com un “intercanvi sociocultural que implica, en primer terme, i amb caràcter general, la difícil adaptació a un context aliè; i en un segon, en el cas dels escriptors la reinterpretació dels continguts culturals de la terra d'adopció— és una constant en les situacions d'exili. El contrast entre la cultura occidental dels exiliats i la cultura mexicana, que conserva sota la seua voluntat de modernització un fortíssim component indígena, d'arrels precolombines, suscità diverses reaccions, que van, amb tot de graus intermedis, del rebuig a l'adhesió fascinada” (ESPINÓS: 2000, 251).

5 En aquesta universitat aconseguirà el “Grado en Letras, Lengua y Literatura Española” i realitzarà el doctorat. Dels ensenyaments rebuts, Ferran de Pol sempre destacà les classes del doctor Monterde sobre literatura prehispanica, fonamentalment del *Pópol-Vuh*.

6 Per a una informació sobre la vida i l'obra de l'escriptora gal·lesocatalana, vegeu Josep V. Garcia i Carme Manuel, *Una gal·lesa entre dracs* (2005).

Els articles sobre art a *El Nacional*

Durant els anys 1941-1944 Ferran de Pol exerceix de periodista cultural o de col·laborador sobre temes culturals en general a *El Nacional*. A les primeries de 1944, el nostre escriptor va apropant-se a la història de Mèxic des de l'època de la conquesta a la contemporània. He d'anotar que Ferran de Pol, paral·lelament, també escriu en d'altres publicacions mexicanes i catalanomexicanes.

Al setembre de 1944 li publiquen el primer article d'art: "John Ruskin y los principios del dibujo"; fins aquell moment només havia escrit únicament de temàtica artística a *El Nacional* sobre les aquarel·les de Tísner (1941, 3). És el primer article sobre art en el diari mexicà, però Ferran de Pol ja havia fets assaigs de crítica artística en les revistes catalanoamericanes on participava: *Full Català* i *Quaderns de l'Exili*. Eren articles–crònica d'artistes exiliats com ara Camps-Ribera, l'escultor Asunsolo o el gravador Pompeu Audvert, a més de l'esmentat Tísner. Les relacions entre les arts plàstiques i la literatura foren freqüents i fructíferes en l'exili republicà: a les publicacions de l'exili hi ha una secció d'arts plàstiques i des de les pàgines de les primeres revistes (ja en aquelles que es van fer als vaixells que els traslladaven a Amèrica) hi ha col·laboracions artístiques.⁷

A Catalunya, Ferran de Pol havia tingut una formació literària i artística autodidacta. Les seues provatures literàries s'havien editat a revistes arenyenques com ara *Oreig* (1932) i *Salobre* (1935) i havia participat en alguns concursos amb alguns contes que havien estat premiats, com ara el premi de narrativa Joan Colom dels X Jocs Florals de l'Ateneu d'Arenys de Mar presidits per Joaquim Ruyra i Carles Riba,⁸ amb la narració "Els hereus de Xanta" (1934), o el premi Narcís Oller de la Generalitat al

---

⁷ La historiografia sobre la creació artística dels republicans als països de l'exili, sobretot a Mèxic, ha anat creixent com tota la bibliografia general del tema, als capítols clàssics d'Arturo Souto Alabarce sobre pintura, escultura, arquitectura, música, dansa i fotografia dins el general. *El exilio español en México (1939-1982)* (1982, 433-493). Aquest escriptor va completar amb altres estudis parcials com ara "Poetas y pintores en la Casa de España y su imagen de México", *Los refugiados españoles y la cultura mexicana (Actas de las primeras jornadas)* (1988, 41-52). També recordarem el volum esmentat a la primera nota d'aquest treball: *Exilio y creación. Los artistas y los críticos españoles en México (1939-1960)*, (2005) i per al lector interessat adreçar-lo als volums d'actes de congressos que GEXEL (Grup d'Estudis de l'Exili Literari) de la Universitat Autònoma de Barcelona dirigits pel professor Manuel Aznar edita a la Biblioteca del Exilio (Editorial Renacimiento de Sevilla) i on s'inclouen diferents treballs sobre l'art i l'exili. També un bon resum del tema el va oferir Juan Manuel Bonet, "Breve historia del exilio artístico de 1939" (p. 145-153) del catàleg de l'exposició *Exilio* celebrada el 2002 i editat per la Fundació Pablo Iglesias.

⁸ Per a saber més d'aquesta primera etapa de l'escriptor, vegeu J. V. Garcia Raffi (1998, 11-37). Per a més informacions biogràfiques generals de l'escriptor vegeu J. V. Garcia Raffi (1996, 34-37) i els monogràfics d'autors diversos *Homenatge a Lluís Ferran de Pol* (1993) i *Quaderns d'Estudis Arenyencs* (setembre 1997).

millor conte en català de 1937 per “Tríptic (el sàtir-el frare-la donzella)”. A Arenys de Mar havia format tertúlia⁹ amb el dibuixant i bibliòfil Francesc Arnau i l'escultor Joan Barrera, que l'introdueixen en el món de l'art.¹⁰

Tornem a Mèxic, però. Va ser a l'inici de 1945 quan Ferran de Pol es fa càrrec d'una pàgina monogràfica, “Artes plásticas”, que dirigirà durant tot un any. Els textos cobreixen les diferents vessants artístiques. Apareix per primera vegada el 28 de gener de 1945, i la darrera el 6 de gener de 1946. Posteriorment, aquest suplement inicia una nova època: la *Revista Mexicana de Cultura*. A partir, doncs, de les primeries de 1946, després de deixar de sortir la pàgina monogràfica (i fins que va tornar a Catalunya el 1948), els articles del nostre escriptor s'obren de nou a l'opinió, a la ressenya de llibres, als temes literaris sense deixar de fer crònica d'exposicions o comentaris artístics. En total, he pogut inventariar 110 articles sobre art —una tercera part del que va escriure l'autor— que inclouen 50 edicions de “Artes Plásticas”. En aquesta pàgina monogràfica, la majoria dels treballs d'història de l'art van aparèixer il·lustrats amb material gràfic de l'historiador Josep Pijoan. Temàticament, aquests articles es poden agrupar en art mexicà actual, història de l'art, des de les primeres manifestacions i l'art clàssic de Grècia i Roma a les expressions artístiques de diferents èpoques, autors i països. A més, en les pàgines monogràfiques, reuneix informació de fets puntuals com ara les inauguracions d'exposicions. Després, i de forma més tangencial, escriu articles sobre decoració, de poc interès artístic i pràctic, en una mena de subsecció de la pàgina monogràfica. Els articles sobre art fora de “Artes Plásticas” són assaigs històrics, ressenyes o reportatges d'exposicions, fonamentalment informatius, amb alguns judicis de valor i una orientació didàctica. Quan escriu sobre art combina les fotografies en blanc i negre o color amb el dibuix de tinta; la tipografia barreja les cometes, les majúscules i la negreta. L'espai dels articles es distribueix habitualment en caixa de columna estreta; a vegades és ampla o bé apareix la combinació dels dos tipus.¹¹

Tot aquest periodisme cultural de Ferran de Pol significa una implicació en la transformació cultural mexicana. Quan arriba Ferran de Pol al país centreamericà, el grup dominant és el de la Revolució Cultural, amb el seu corrent en l'art, l'Escola de Muralistes Revolucionaris, representada, sobretot, per Rivera, Clemente, Orozco i

---

⁹ Ho explica el mateix Ferran de Pol en “Pròleg”, del recull de contes primerencs *Tríptic* (1964, 14-16).

¹⁰ Realment el primer article de temàtica artística escrit per Ferran de Pol es produeix en aquells anys trenta i en la seua vila: “El pintor Vila-Puig”, (1935, 5-6).

¹¹ Per a una anàlisi global d'aquestes col·laboracions, vegeu J. V. Garcia, “Els articles d'art”, *Lluís Ferran de Pol i Mèxic: literatura i periodisme*, p. 132-138.

Siqueiros. El muralisme proporciona al país una noció d'identitat i una aspiració de futur. Per Ferran de Pol, el muralisme té una missió social per part de l'artista, autèntic recuperador de l'essència i tradicions populars, i no deixa d'assenyalar-ho: "Los muralistas mexicanos modernos, al reavivar con espíritu actual las grandes concepciones plásticas antiguas, indígenas, autóctonas, han perpetuado una tradición que, para algunos, era simple estudio arqueológico" (FERRAN DE POL: 1947, 5). En aquests articles sobre art actual, Ferran de Pol aposta per un tipus d'art arrelat amb la realitat, amb un cert compromís o almenys sense la fórmula buida de l'art per l'art, sobretot entre els més joves, als que veu amb oberta simpatia:

[Los pintores] estaban todos o casi todos adscritos a movimientos ampliamente progresistas cuando no revolucionarios. Trabajaban en común, en pequeños talleres, en apretado haz ideológico. Tan lejos estaban de la capillita mezquina como de la soberbia actitud desentendida de los supuestos artistas puros" (FERRAN DE POL: 1946, 3-4).

Finalment, cal considerar com Ferran ens mostra, encara que siga en el comentari d'una exposició, sempre un Mèxic obert, nou i canviant, ple d'esperances per als seus habitants, siguen mexicans de naixement: "Es significativo que sean un combatiente revolucionario y una soldadera quienes ofrezcan al México pacífico de hoy, el México que aspira a conquistar un nuevo sentido de la vida, una nueva justicia, un nuevo bienestar, a un pintor como Juan Soriano" (FERRAN DE POL: 1945, 3). O siguen mexicans d'adopció: "México puede hacer mucho bien a este artista [Bartolí] pues el campo plástico que las diversas tierras mexicanas pueden ofrecer a un artista con ojos para ver, es prácticamente inagotable" (FERRAN DE POL: 1945, 2).

Del periodisme a la literatura, de la realitat a la ficció

Ferran de Pol, quan construeix la seua obra narrativa, incorpora tota la informació mexicana rebuda, tota l'experiència sobre l'art acumulada que passa a la història narrativa. Però també no podem oblidar que l'escriptura immediata, la construcció del discurs periodístic serà la clau en la maduresa de l'escriptor que reprendrà l'obra literària a la tornada a Catalunya. Lluís Ferran de Pol va tornar a Catalunya a les darreries de 1948 i recupera la professió d'advocat a Arenys de Mar i de Munt fins a la jubilació. Tota la feina periodística i d'agitació cultural a Mèxic fou interrompuda en retornar-hi. La seua insistència de publicar només en català a la premsa va retardar les col·laboracions fins la dècada dels seixanta. En els anys posteriors a l'arribada, el nostre

escriptor necessita explicar el que ha viscut a Mèxic. Narra l'exili, el xoc de cultures, l'impacte que significa el país que li va canviar la vida amb obres com ara *Abans de l'alba* (1954), *La ciutat i el tròpic* (1956) i *Érem quatre* (1960). Durant els anys cinquanta i seixanta escriu aquestes obres i *Miralls tèrbols* (1966) i recopila els contes primerencs a *Tríptic* (1964). Ja als setanta edita el volum de proses *De lluny i de prop* (1973) i escriu narracions, teatre o assaigs literaris —alguns dels quals romanen inèdits— i narrativa infantil que recull a *Entre tots ho farem tot* (1982). A més, no deixa de col·laborar amb articles d'opinió i reportatges en revistes, primer, i en diaris en català, després.

Del món de la pintura, de l'art mexicà que ha conegut a l'exili, Ferran de Pol crea uns personatges que hi viuen o hi conviuen. És el cas de dues narracions de *La ciutat i el tròpic* (1956), un dels llibres de relats més importants de la literatura catalana de postguerra. Són: “Jungla” i “Suïcidi de matinada”. Els personatges protagonistes són dos periodistes en tots dos casos, tot i que en el segon relat seran un reporter i un fotògraf que treballen al mateix diari. Els ambients en els quals es mouen (redaccions, exposicions, festes d'artistes, etc.) remetent clarament a fets autobiogràfics de Ferran de Pol. A més, a “Suïcidi de matinada” el narrador encara ho reforçarà més:

Quan vaig arribar a Mèxic [...] venia de França; tenia unes quantes coses que contar [...] Per aquells dies s'inaugurava un nou diari a Mèxic. [...] M'havien recomanat a una persona ben connectada amb el nou diari. Vaig oferir els meus serveis, van sotmetre'm a unes proves i m'acceptaren (FERRAN DE POL: 1995, 34).

“Jungla” esdevé una metàfora de la realitat mexicana, un símbol de la situació política contemporània. És la història d'un periodista de la secció d'art d'un diari. Viu desganat, només obsessionat per resistir-se a telefonar a la seua estimada per reconciliar-se després d'una discussió. Les seues cabòries vaguen entre la reflexió de la paradoxa del seu treball de crític d'art i la crisi de parella que ha tingut:

Però quan has vist mitja dotzena de vegades els teus articles on es mereixen —en forma de paperina per embolicar llegums, o bé enganxats d'un clau d'una cambra retirada—, aleshores reflexiones, somrius i arribes finalment a la conclusió que si els jutges, els generals, els sacerdots i tantes i tantes persones d'ofici força més delicat es prenen les coses tal com vénen, amb calma, tu també, que al cap i a la fi només escrius per als diaris, pots respirar una mica i fins tirar-t'ho tot a l'esquena (FERRAN DE POL: 1995, 120).

El relat conté a més un comentari irònic sobre el discurs de la crítica artística, un discurs ple de retòrica, sinestètic i hiperbòlic moltes vegades i on el narrador fa autoparòdia tot reportant el que diu altre personatge:

Al capdavant d'aquell dinar, el pare, de sobte, plegà les enormes pàgines del diari que el seu fill, jo i altres com és ara nosaltres ajudàvem a fer, i, amb un aire molt murri, em va confessar que, com que mai no m'havia llegit, ara, en tenir-me a la taula, li havia picat la curiositat i volia fer-se càrrec de la mena d'home que era jo amb una ploma als dits, o, millor, amb una màquina al davant. El que n'havia tret en clar era que jo m'entenia i ballava sol. Em va fer l'ullet, em va dir que estava fet un plaga i que amb 'els tons calents', 'els blaus musicals' 'la paleta valenta' i 'l'angoixa de les formes larvals' jo resultava un trapella i una bona peça per acabat. La seva conclusió era que, en aquest món, una cosa o altra s'ha de fer per no morir-se de gana (FERRAN DE POL: 1995, 124).

“Suïcidi de matinada” comporta també, a partir del personatge de Natxo Zambrano, una reflexió sobre l'art, amb la contraposició entre pintura i fotografia, entre l'original i la còpia en la creació de l'artista. Un tema que ja havia narrat en un conte dels anys 30, “Boisard”, inclòs a *Tríptic*, on també es tractava el conflicte entre autenticitat i falsificació. El suïcidi del personatge adquireix així un rerefons teòric que el transforma en quelcom més. Aquesta barreja de trets biogràfics i reflexions, al voltant del fet i el significat de l'art, donen al personatge de Natxo una força que va més enllà del símbol de la tragèdia personal. La contemplació de la mateixa realitat a través de la càmera porta al suïcidi al protagonista.

Ferran de Pol, tan atret pel tema del fracàs, repetirà la idea de la impossibilitat d'una pràctica, la de pintar o la de creador artístic, com ara Natxo de “Suïcidi de matinada” el professor Enguiano d'*Érem quatre*. El professor Enguiano és un antic muralista, que té la mà mutilada per la picada d'una serp, d'un coralito:

—T'ho deuen haver dit —seguí en Leopoldo—: de segur que t'ho han dit. Ah, quina llàstima, el professor era un gran pintor... Quan el coralito em va picar... sí, això ho juro: el coralito em va picar. [...] Els ases van dir: l'Enguiano no podrà pintar perquè s'ha tallat els dits, en comptes de raonar: l'Enguiano s'ha tallat els dits perquè no podia pintar...[...] Jo no volia ser, com asseguraven els crítics, un erudit de la pintura, un bon intèrpret dels nostres mites indígenes, un home que coneixia les fonts, que tenia cura de la seva informació... Tot això és engany, tot això és brossa (FERRAN DE POL: 1984, 107-108).

És especialment significativa la referència als muralistes mexicans revolucionaris. El personatge de Leopoldo Enguiano (transformació d'Anguiano, un muralista real, citat per Ferran de Pol), un arqueòleg amb més intuïció que tècnica, formava part del grup de muralistes de renom mundial, sobre els quals Ferran de Pol va manifestar sempre la seua admiració, tal com hem vist adés i demostra el treball aparegut com a “Muralisme i revolució a Mèxic” en 1973 (FERRAN DE POL: 1973, 96-115). Un estudi que es va gestar

també al país centreamericà i que relaciona la cultura i la revolució mexicana. En homenatge als muralistes, Ferran de Pol vol que l'únic protagonista mexicà de la novel·la siga un d'ells: se l'arriba a identificar amb Quetzalcóatl.

Finale

L'any 1939, Mèxic era, per a la gran majoria dels exiliats republicans, un país desconegut. Els testimonis parlen de fascinació, atracció i, de vegades, xoc cap a un paisatge i formes de vida diferents de les europees. Els escriptors catalans exiliats es van sentir atrets per les cultures precolombines: la figura de Quetzalcóatl, els déus i els mites indígenes, el *Pópol-Vuh*, etc. La literatura catalana es veurà oberta a nous temes i enfrontada al tema de la pèrdua d'identitat, de l'altre, d'Amèrica, etc.

Ferran de Pol, com altres creadors exiliats, van viure l'exili de manera paradoxal: ho havien perdut gairebé tot, però alhora aquella experiència va esdevenir enriquidora i transformadora del seu art, de la seua vida. Víctor Hugo va escriure que l'exili era un lloc de càstig, un país sever (HUGO: 2007, 28). Ferran de Pol va saber transformar aquell lloc de càstig en un país de canvi personal, professional i cultural i en la matriu de tres grans obres com ara *Abans de l'alba* (1955), *La ciutat i el tròpic* (1956) i *Érem quatre* (1960).

Bibliografia

- AA DD (1993): *Homenatge a Lluís Ferran de Pol*, Argentona, Ajuntament d'Arenys de Mar i Consell Comarcal del Maresme-L'Aixernador Edicions.
- BONET, Juan Manuel (2002): "Breve historia del exilio artístico de 1939", *Exilio*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias/ Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, p. 145-153.
- (1997): *Quaderns d'estudis arenyencs*, núm. 5 (setembre), Ajuntament d'Arenys de Mar.
- ESPINÓS, Joaquim (2000): "Transculturació i exili", *60 años después. Las literaturas del exilio republicano de 1939*, vol. VI, 2, Bellaterra, Associació d'idees/GEXEL, 2000, p. 251-259.
- FERRAN DE POL, Lluís (1935): "El pintor Vila-Puig", *Salobre*, núm. 1 (juliol), p. 5-6.
- (1941): "Las acuarelas de Tísner", *El Nacional* (23 d'agost), p. 3.

- (1944): “El hombre americano y su origen. La tierra”, *El Nacional* (26 de juliol) p. 3-4.
  - (1945): “Artes plásticas: El dibujante Bartolí”, *El Nacional* (1 de juliol), p. 2.
  - (1945): “Artes plásticas: El pintor Juan Soriano”, *El Nacional* (21 d’octubre), p. 3.
  - (1946): “La exposición nacional de pintura”, *El Nacional* (31 de juliol), p. 3-4.
  - (1947): “El Museo de Arte Mexicano”, *El Nacional* (14 d’octubre), p. 5.
  - (1964): “Pròleg”, *Tríptic*, Barcelona, Selecta, p. 7-25.
  - (1973): “Muralisme i revolució a Mèxic”, *De lluny i de prop*, Barcelona, Selecta, p. 96-115.
  - (1984): *Érem Quatre*, 2a ed., Barcelona, Grijalbo, (1a ed. 1960).
  - (1986): “La cicatriu de la guerra”, *Serra d’Or*, núm. 319 (abril), p. 41.
  - (1995): “Suïcidi de matinada”, *La ciutat i el tròpic*, 3a ed., Barcelona, Curial, (1a ed. 1956)
- GIL-ALBERT, Juan (2005): “Desde el destierro. Cartas a mi hermana Laura sobre México y el amor”, *Nuestra España*, núm. 8 (L’Havana, maig 1940), citat a I. Henares, R. López, M. T. Suárez i M. Guadalupe Tolosa, *Exilio y creación. Los artistas y los críticos españoles en México (1939-1960)*, Granada, Universitat de Granada, p. 175.
- GARCIA RAFFI, J. V. (1996): “Ferran de Pol, l’escriptura i la vida”, *Serra d’Or*, núm. 433 (gener), p. 34-37.
- (1998): *Lluís Ferran de Pol i Mèxic: literatura i periodisme*, Barcelona, PAM.
  - (2000): *Un periodista catalán en el exilio: Ferran de Pol en El Nacional*, Zapopán, El Colegio de Jalisco/Ajuntament d’Arenys de Mar.
  - i Carme MANUEL (2005): *Una gal·lesa entre dracs*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- HENARES, I., R. LÓPEZ, M. T. SUÁREZ i M. Guadalupe TOLOSA (2005): *Exilio y creación. Los artistas y los críticos españoles en México (1939-1960)*, Granada, Universitat de Granada.
- HUGO, Víctor (2007): *El exilio*, presentació, traducció i notes de Mauricio López Noriega, Mèxic, UNAM.
- SOUTO ALABARCE, Arturo (1982): “Pintura”, “escultura”, “arquitectura”, “música”, “dansa” i “fotografia”, en AA DD *El exilio español en México (1939-1982)*, Mèxic, FCE – Salvat Editores, p. 433-493.

— (1998): “Poetas y pintores en la Casa de España y su imagen de México”, *Los refugiados españoles y la cultura mexicana (Actas de las primeras jornadas)*, Madrid, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, p. 41-52.